

”När Hitler kommer är du den förste jag ska knäppa”¹ Den judiska läkarfrågan i Sverige

Recension av boken: Vita rockar och bruna skjortor – nazimedisin och läkare på flykt

Författare: Ulf Högberg

Malmö: Universus Press, 2013

Ett av de svarta – eller skall man kanske säga bruna? – kapitlen i 1900-talets medicinhistoria är nazimedicens framväxt. En som har fördjupat sig i detta är professorn i gynekologi och obstetrik vid Uppsala universitet, Ulf Högberg. I boken ”Vita rockar och bruna skjortor – nazimedisin och läkare på flykt” gör han en skrämmande och detaljerad genomgång av framför allt vad som hände de judiska läkare som var på flykt från nazityskland. Här i Sverige ställde sig myndigheterna, läkarnas fackliga organisation och läkarstudenterna avvisande till att ta emot dessa läkare.

Som socialmedicinare kan man undra över hur en del socialmedicinska kollegor kunde argumenterade både för en rasistisk hållning (Alfred Grothjan) och för nazismen som sådan (Åke Berglund). Bland dem som stod upp mot den negativa hållning till de judiska flyktingläkarna var ju en klar majoritet antingen socialmedicinare själva (som John Takman, Gunnar Inghe och Gustav Jonsson) eller läkare med ett starkt engagemang för socialmedicinska frågor (t.ex. Gunnar Dahlgren, Axel Höjer, bröderna Gunnar och Israel Holmgren). Ett undantag var

Gunnar Biörck. Under många år försvarade han det socialmedicinska ämnet på Karolinska institutet. Han skrev mycket om socialmedicin i läkarutbildningen i denna tidskrift. Han var också föreslagen som den förste professorn i socialmedicin i Sverige. Men han var också studentkårsordförande vid Karolinska institutet och argumenterade med kraft mot att judiska flyktingläkare skulle få komma till Sverige.

Boken imponerar genom sin noggrannhet, detaljrikedom och vetenskapliga karaktär. Även den som vet en del om området får lära sig mycket. Författaren har under många år sökt i arkiven, läst dokumenten och intervjuat överlevande och deras barn. Arbetet har, med sin omfattande notapparat, sina källor (tryckta såväl som otryckta och dessutom en rad intervjuer) kvalitet i klass med en avhandling.

Den mest kända opinionsyttringen i samband med att judiska läkare skulle komma till Sverige var sannolikt de studentmanifestationer mot de judiska läkarna som förekom i alla tre universitetsstäder år 1939. Utgångspunkten var en skrivelse från Kommittén för landsflyktiga intellektuella till Läkar-

¹ Sagt till John Takman av en studiekamrat på läkarutbildningen efter Medicinska föreningens möte vid Karolinska institutet februari 1939 där man med rösterna 263 mot 23 avvisat ett förslag att ta emot tio judiska läkare. Takman var en av de 23 som stödde förslaget.

förbundet där man begärde att tio asylsökande specialister skulle väljas ut av förbundet och få arbetstillstånd. Det var denna begäran som föranledde studentprostester. I Uppsala behandlades frågan först. Man ordnade ett allmänt studentmöte i den nya tennishallen (därav uttrycket "Eden i Bollhuset") och tog ställning mot kommitténs förslag då man inte gillade "att främmande intellektuell arbetskraft placeras på poster som kunna besättas av välmeriterade svenska män och kvinnor". Röstetalen var 548 röster för dem som sa nej till de tio judiska läkarna och 349 som var positiva till att de skulle få komma. Stämning på mötet var mycket upprörd. Viveka Heyman som var en av de deltagande studenterna skriver i ett brev till Ulf Högberg: "Detta är första gången i mitt liv som jag har sett en pöbel."

Vid medicinska föreningens möte i Stockholm – där kårordföranden Gunnar Biörck presiderade – var stämningen ännu mer polariserad. Esther Lamm, medicinstudent och judinna, fick inte yttra sig eftersom hon ansågs tala i egen sak. Bara 23 av de 286 närvarande stödde kommitténs förslag att man skulle ta emot tio judiska läkare. De 23 som stödde förslaget tvingades ställa sig på estraden med motivet att man säkert skulle kunna räkna dem. Efter mötet fälldes det yttrande jag använt som rubrik av en kurskamrat till John Takman, som var en av dem som fick ställa sig på scenen.

Den största manifestationen med över 1 000 deltagare ägde rum vid Lunds universitet. I en resolution skriver man

"En invandring, som medför, att främmande element upptagas i vårt folk, framstår för oss som skadlig och inför framtiden oförsvarbar." Lunds studentkår är dock den enda som bett det judiska folket om ursäkt för kårmötet 1939. Man har också anslagit pengar för en minnesutställning som öppnades våren 1998.

Sett i ljuset av vad som hände i Tyskland kan man tycka att reaktionen från såväl vissa myndigheter, Läkarförbundet som medicinstudenterna är svår att försvara. Ulf Högberg försöker dock göra det begripligt varför skeendet blev som det blev utan att för den skull rättfärdiga handlandet. Man kan säga att boken är mer deskriptiv än analytisk och att bokens styrka ligger just i de mängder av fakta som presenteras. Den läsare som snabbt vill ha en sammanfattning av innehållet har det inte så lätt. Boken är fylld med detaljer, den ena mer skrämmande än den andra. Författaren följer de olika livsödena så gott som källorna tillåter. Författarens poäng är att framlägga fakta, inte att döma i den ena eller andra riktningen. Det får läsaren göra själv. Det innebär att även negativa sidor av sådant som i andra avseenden varit berömvärt påpekas. Att Röda korsets vita bussar, som hjälpte så många judar att fly, också användes för att hjälpa nazisterna att transportera fångar mellan olika koncentrationsläger är inte så känt. Om Israel Holmgren, professor i medicin i Stockholm och en stark förkämpe för judarnas sak, påpekas också att han – i samband med att någon inte haft pengar för sitt uppehälle – yttrat att "Han är ju jude så han klarar sig alltid".

Mycket sällan tillåts företeelser att bli svarta eller vita.

Läkarförbundets negativa hållning förklaras i första hand av den då rådande läkararbetslösheten. Fackligt är det förstås viktigt att värna om medlemmarnas intresse – men det finns också humanitära aspekter att ta i beaktande, vilket många som kritiserade Läkarförbundets hållning redan då framhöll. Drivande i Läkarförbundets kritik var bl.a. Dag Knutsson (Sylf-ordförande 1938-43 och från 1946 ordförande för Läkarförbundet) och John P Edwards-son, sekreterare i Läkarförbundet och ansvarig utgivare för *Läkartidningen*. Av deras engagemang och uttalanden i övrigt kan man dra slutsatsen att det inte enbart var läkararbetslösheten som motiverade deras ställningstaganden – här fanns även en ideologisk frändskap med den nazistiska ideologin. Att vara jude var illa nog; att många dessutom hyste radikala politiska åsikter gjorde inte saken bättre.

Ett par centralfigurer i boken är brödraparet Axel och Karl Höjer – delvis samtidigt generaldirektörer för medicinalstyrelsen respektive socialstyrelsen. Båda var aktiva för judarnas sak, men samtidigt begränsade av det utrymme som sattes för myndigheternas agerande. Ett annat brödrapar är Gunnar och Israel Holmgren, båda professorer vid Karolinska institutet och aktiva för att hjälpa judarna. Israel Holmgren är för övrigt en av få i Sverige som dömts för tryckfrihetsbrott. Han skrev boken ”Nazisthelvetet” år 1942. Boken konfiskerades och han dömdes till fängelse. Han gav nästa år ut samma bok

med rubriken ”Nazistparadiset” med identiskt innehåll, frånsett de punkter för vilka han åtalats – dessa punkter publicerades på bokens omslag. Med den titeln slapp han dock åtal.

Medicinalstyrelsen och Läkarförbundet hade diametralt motsatta uppfattningar i frågan att tillåta judiska läkare få komma till Sverige och då myndigheten fattade beslut tvärt emot Läkarförbundet så passade förbundet sedan att ge små nålstick tillbaka.

Barnläkaren Auguste Riedel och hennes make flydde till Sverige redan före krigsutbrottet. Under många år förde hon en kamp mot myndigheter och fackliga organisationer för att få legitimation och rätt att annonsera sig som specialist i pediatrik. Legitimation fick hon samtidigt med sitt svenska medborgarskap först 1946, åtta år efter flykten till Sverige. Men specialistbehörigheten förvägrades hon av Läkarförbundet trots att hon var en av de mest välutbildade barnläkarna i landet vid den tiden.

Hon fick ständigt höra att hon inte kunde arbeta som läkare i Sverige eftersom hon inte förstod den svenska mentaliteten. Tänk om hon kunde ana att många år senare skulle hennes son vara känd som kompositör till en pärla i den svenska visskatten, som sjungs vid nästan alla skolavslutningar i Sverige, ”Idas sommarvisa” (tonsatt av sonen Georg Riedel).

Sonen Daniel Kallos (professor i pedagogik) berättar om sin pappa Paul som kom till Sverige redan 1934 och som

1943 ansökte om svensk legitimation. Läkarförbundet avstyrkte men regeringen beslutade att ge honom legitimation trots detta. Då Paul Kallos sedan sökte om medlemskap hos Läkarförbundet nekades han emellertid detta. Det ska sägas att även om bokens fokus ligger på vad som hände i Sverige så ges en bred bakgrundsbeskrivning över utvecklingen i främst Tyskland. De mest tragiska livsödena är sannolikt de som inte beskrivs – boken handlar i stor utsträckning alltså om de judiska läkare som kom till Sverige. Men de fanns många som aldrig fick den chansen utan hamnade i koncentrationsläger eller förföljdes på andra sätt. Vi får en liten inblick i vad som hände utanför Sveriges gränser. Det ger en bakgrund till varför den humanitära frågan var så viktig – inför kunskapen om allt från förödmjukelse, misshandel, deportation till avrättning så ter sig argumentet att förbjuda 10 judiska läkare att komma till Sverige pga. läkararbetslöshet tämligen ihåligt. Det blir tydligt att det inte handlar om okunskap. Den som ville kunde hålla sig välinformerad. Skälen är sannolikt en blandning av alltifrån tyskorientering, allmän främlingsfientlighet, antisemitism till rena nazistsympatier.

För oss som inte var med är det här en viktig kunskapskälla som förhoppningsvis bör vara en del av den svenska läkarundervisningen. Hitler kom till makten på helt demokratisk väg. Wien var vid sekelskiftet 1900 och några årtionden till västvärldens huvudstad, kanske att jämföra med dagens New York (Hitler var faktiskt österrikare). Det tyska språkområdet var känt för

sin högtstående kultur och vetenskap – ändå gick det som det gick. Det tål att hålla i åtanke i dessa dagar när politiska partier med åsikter som inte ligger så långt ifrån delar av den nazistiska ideologin har röstats in i den svenska riksdagen, och fått del av regeringsmakten i Norge. Ingenting säger att historien inte kan upprepas.

Urban Janlert

Professor

Institutionen för folkhälsa och

klinisk medicin

Umeå universitet

urban.janlert@umu.se